

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida soʻz tarkibi va yasallishini oʻrganish metodikasi

Abdurahmonova Gulnora Shavkatovna

Andijon viloyati Baliqchi tumani 50-IDUM

boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi

Annotatsiya: Muallif ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi sifatida boshlang'ich sinflarda soʻzning tarkibi haqida o'quvchilarga tushuntirish xususida soʻz yuritadi. Muallif ushbu jarayonni bosqichlarga bo'lib o'qitishni tavsiya qiladi.

Kalit soʻzlar: Morfemik tarkib, soʻz turkumlari, oʻzak, oʻzakdosh soʻz, umumiylik, soʻz yasovchi, shakl yasovchi.

Boshlang'ich sinflar ona tili dasturiga muvofiq soʻzning morfemik tarkibi III sinfda oʻrganiladi. IV sinfda soʻz turkumlarini oʻrganish bilan bogʻliq holda soʻzning tarkibi haqidagi bilimlarni takomillashtirish koʻzda tutiladi.

Avvalo, til materialini oʻrganish tizimi nimaligini aniqlab olish zarur.

Til materialini oʻrganish tizimi deganda aniq, ilmiy asoslangan izchillikdagi va oʻzaro bogʻlanishdagi bilimlar yigʻindisini oʻzlashtirishni taʼminlaydigan maqsadga qaratilgan jarayon, shuningdek, shu asosda amaliy koʻnikmalarni shakllantirish tushuniladi. Soʻzning morfemik tarkibiga tatbiq qilganda, tizim soʻz yasallishiga oid va grammatik bilimlarni oʻzlashtirish:

1) dastur materialini o`rganish tizimida so`zning morfemik tarkibini o`rganishning o`mi bilan;

2) o`zak, o`zakdosh so`z, so`z yasovchi qo`shimcha, shakl yasovchi qo`shimcha tushunchalari ustida ishlashdagi izchillik bilan;

3) so`zning morfemik tarkibi va so`z yasalishining o`zaro bir-biriga ta`sir qilishi bilan;

4) morfemalarni to`g`ri yozish malakasini shakllantirish ustida ishlash bilan bog`liqligini belgilab beradi.

Mavzuni o`rganishda to`rt bosqichga ajratiladi:

BIRINCHI BOSQICH - so`z yasalishini o`rganishga tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichning vazifasi o`quvchilarni bir xil o`zakli so`zlarning ma`no va tuzilishiga ko`ra bog`lanishini tushunishga tayyorlash. Bunday vazifaning qo`yilishiga sabab, birinchidan, so`zning ma`no va tuzilishi jihatidan bog`lanishini tushunish, o`zining lingvistik mohiyatiga ko`ra, bir xil o`zakli so`zlarni va so`z yasalishini o`zlashtirishga asos hisoblanadi. Haqiqatan ham, yasalgan va yasashga asos bo`lgan so`zlar bir-biri bilan ma`no va tuzilishi jihatidan bog`lanadi: *ish - ishchi, g`alla - g`allakor*. Ikkinchidan, o`quvchilar bir xil o`zakli so`zlarni va morfemalarni o`rganishda qiyinchiliklarga duch keladilar: ular bir xil o`zakli so`zlarning ma`nolaridagi umumiylikni tushunishda qiynaladilar, chunki ularda mavhum tafakkur hali yetarli rivojlanmagan bo`ladi; o`zak, so`z yasovchi va shakl yasovchi qo`shimchalarning vazifalarini o`zlashtirishda ularga bir xil o`zakli so`zlarning ma`no va tuzilishi jihatidan o`xshashligi va farqini aniqlash anchagina qiyinlik qiladi. Shuning uchun so`zning morfemik tarkibini maxsus o`rganishdan oldin uning ma`no va tarkibiga ko`ra yaqinligi kuzatiladi.

I sinfda kuzatish o`rganiladigan materialning mazmuni va ayrim so`zlarning ma`nosini, yozilishini tushuntirish bilan uzviy bog`lanadi. I sinfda *kim?*, *nima?* So`rog`iga javob bo`lgan so`zlarni o`rganish jarayonida o`qituvchi va o`quvchilarning *Nima uchun u yoki bu narsa shunday nomlangan?* savoliga birgalikda javob topishi ularni bir xil o`zakli so`zlar

o`rtasidagi munosabatni tushunishga tayyorlashda anchagina mos va qiziqarli usul hisoblanadi. Bu savolga javob topish bilan o`quvchilar *Nega so`zlar o`zakdosh hisoblanadi?*, *Bir so`zdan boshqa so`z qanday hosil bo`ldi?* savollariga javob berishga tayyorlanadilar.

Tilda juda ko`p so`zlar shaxs va narsaning nomi hisoblanadi. Shuning uchun o`quvchilar bilan nega shaxs yoki narsa shunday nomlanganini aniqlashdan asta-sekin tildagi bir so`z bilan ikkinchi so`z o`rtasidagi bog`lanishni aniqlashga o`tish mumkin. Masalan, *Nega kishilar paxta ko`p ekilgan joyni paxtazor (**paxta - paxtazor**), daraxt ko`p ekilgan joyni daraxtzor (**daraxt - daraxtzor**) deb nomlashgan?*, *Nega kishilar bir uyni g`ishtli (**g`isht - g`ishtli**), boshqasini **sinchli** deyishadi?*

O`quvchilar predmet yoki predmet belgisining nomlanish sababini aniqlashdan so`zlarning ma`nosi va tarkibidagi umumiylikni topishga o`rganadilar. Bularning hammasi o`quvchilarni bir xil o`zakli so`zlarning yasalishi mohiyatini tushunishga tayyorlaydi; ular bir so`z boshqa so`zdan o`zaro ma`no jihatdan bog`lanishi asosida yaslashini, o`z navbatida, shu so`z bilan nomlangan tushunchalar o`rtasidagi bog`lanishga asoslanishini tushuna boshlaydilar. O`quvchilar so`zning yangi so`z hosil qilishga yordam beradigan qismini bilib olgan sari ularda so`z yasalishi haqidagi tasavvur chuqurlasha boradi.

IKKINCHI BOSQICH - bir xil o`zakli so`zlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtirish. Bu bosqichning asosiy o`quv vazifasi so`zlarning ma`noli qismlari sifatida o`zak, so`z yasovchi va shakl yasovchi qo`shimchalar bilan tanishtirish, o`zakdosh so`zlar tushunchasini shakllantirish, bir xil o`zakli so`zlarda o`zakning bir xil yozilishini kuzatish hisoblanadi.

O`zakdosh so`zlar tushunchasini shakllantirish ularning ikki muhim belgisini, ya`ni mazmuniy umumiylikni (ma`nosida qandaydir umumiylik borligini) va tuzilishiga ko`ra umumiylikni (umumiy o`zak mavjudligini) o`zlashtirish bilan bog`lanadi. SHuning uchun bu

belgilarni o`quvchilar o`zlashtirishiga ta`lim jarayonida sharoit yaratish lozim. Bu o`quvchilarda bir xil o`zakli so`zlarning lug`aviy ma`nolari bilan morfemik tarkibi o`rtasidagi bog`lanishni aniqlash ko`nikmasini rivojlantiradi. Masalan, o`quvchilar *gul*, *gulzor*, *gulli* (ko`ylak), *gulladi* so`zlarini taqqoslaydilar, bu to`rt so`z ma`nosiga ko`ra o`xshashligini va bir xil umumiy qismga ega ekanini, shuning uchun ularni bitta o`zakdosh so`zlar guruhiga kiritish mumkinligini aniqlaydilar.

Bir xil o`zakli so`zlarning ma`nolaridagi umumiylik o`zakning umumiyligi tufayli vujudga keladi, ularni bir guruhga birlashtiradi; qo`shimchalar esa so`zning ma`nosiga o`ziga xos ma`no qo`shadi; ularni bir-biridan farqlaydi. Bir xil o`zakli so`zlar ustida bunday ishlash usuli o`quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ular diqqatini so`zning umumiylikka asoslangan aniq belgilariga jalb qilish imkonini beradi. Masalan, o`qituvchi *kombayn* rasmini ko`rsatadi va «*Kombaynni boshqaradigan kishi nima deb nomlanadi?*» savolini beradi. Javob xattaxtaga yoziladi: *kombayn - kombaynchi*. Tushunchalarni taqqoslab kuzatish quyidagi aniq til materialini yaratish imkonini beradi, uni tahlil qilish jarayonida bir xil o`zakli so`zlarning xususiyatlari haqida xulosa chiqariladi: Avval so`zlarni ma`no va tarkibiga ko`ra taqqoslash asosida o`zakdosh so`zlar atamasi beriladi, keyin o`zakdosh so`zlarning umumiy qismi o`zak deyilishi, o`zakdosh so`zlarni, boshqacha qilib, bir xil o`zakli so`zlar (ya`ni o`zakdosh so`zlar) deb nomlanishi ham tushuntiriladi.

O`quvchilarda bir xil o`zakli so`zlarni ikki muhim belgisiga ko`ra aniqlash ko`nikmasini o`stirish uchun o`zakdosh so`zlar yaqin ma`noli sinonim so`zlar bilan, shakli o`xshash bo`lgan so`zlar bilan taqqoslanadi. Masalan, o`quvchilar *baxtli - baxtsiz* o`zakdosh so`zlari bilan *baxtli - saodatli* sinonim so`zlarini taqqoslab, o`zakdosh so`zlar ham, sinonim so`zlar ham yaqin ma`no bildirishini (o`xshash tomonini), o`zakdosh so`zlarda umumiy qism (*baxt*) mavjud bo`lib, sinonim so`zlarda bunday umumiy qism yo`qligini (farqli tomonini) aniqlaydilar, ular *bog` - bog`bon* o`zakdosh so`zlari bilan *suv - suva* so`zlarini taqqoslab, quyidagi xulosaga keladilar: *bog` - bog`bon* o`zakdosh so`zlar hisoblanadi, chunki bular

yaqin ma`noli va umumiy qismi bor; *suv* - *suva* so`zlari shakli tomonidagina o`xshaydi, ammo butunlay boshqa ma`noni bildiradi. Bunday mashqlar o`quvchilarni o`zakdosh so`zlarni yaqin ma`noli sinonim so`zlardan, bir-biriga o`xshash bo`lgan so`zlardan farqlashga o`rgatadi.

Bir xil o`akli so`zlar turli so`z turkumiga oid bo`ladi. SHuning uchun bir xil o`zakli so`zlarni o`rganishning bu bosqichida o`quvchilar diqqati o`zakdosh so`zlar shaxs, narsa, uning harakati va belgisini bildirishiga qaratiladi. Shu maqsadda turli so`z turkumiga oid bir xil o`zakli so`zlar mavjud bo`lgan matnni tahlil qilib, o`zakdosh so`zlarni aniqlash, shuningdek, *kim?*, *nima?*, *qanday?*, *nima qiladi?* So`roqlariga javob bo`ladigan bir xil o`zakli so`zlar tanlash mashqlaridan foydalanish yaxshi natija beradi. Bunda so`zlarni ma`nosi va tarkibiga ko`ra taqqoslab, o`xshash va farqli tomonlarini aniqlash shart. O`quvchilar u yoki bu so`z nima uchun o`zakdosh ekanini isbotlaganlarida, ularning ikki muhim belgisini aytsinlar. Masalan, *gul*, *gulladi*, *gulli*, *guldor*, *gulzor* o`zakdosh so`zlar hisoblanadi, chunki bularda umumiy qism *gul* mavjud, bu so`zlar yaqin ma`noni bildiriyapti.

Bir xil o`zakli so`zlarni o`rganish jarayonida o`quvchilar o`zakning har vaqt bir xil yozilishini kuzatadilar. Bunday kuzatish o`zakda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar bo`lgan so`zlarni anglab, to`g`ri yozishga asos bo`ladi.

Bir xil o`zakli so`zlar bilan tanishish jarayonida o`quvchilarda so`zning ma`noli qismi bo`lgan morfemalar (o`zak, so`z yasovchi, shakl yasovchilar) haqida boshlang`ich tasavvur hosil bo`ladi. Buning uchun so`z yasashga oid vazifa topshirish maqsadga muvofiq. Bu vazifani bajarishda o`quvchilar morfemalardan foydalanib bir xil o`zakli so`zlar guruhini hosil qiladilar va morfemalarning o`rni hamda vazifasi haqida tasavvur hosil qiladilar. Masalan, o`qituvchi *gul* so`zini yozish va unga *gul* ko`p ekilgan joyni bildiradigan o`zakdosh so`z tanlashni topshiradi. O`quvchilar *gul*, *gulzor* so`zlarini yozadilar. *Gulzor* so`zini hosil qilish uchun *-zor* qismi qo`shilgani aniqlanadi. O`qituvchi *Gul parvarish qilish bilan shug`ullanadigan kishini nima deb nomlaymiz?* savolini beradi. O`quvchilar *gulchi* so`zini

aytadilar; bu soʻz **gul** soʻziga *-chi* qismini qoʻshish bilan hosil qilingani (yasalgani) aniqlanadi. Soʻzlardagi *-zor*, *-chi* qismlarining ahamiyatini taqqoslash asosida boshlangʻich bilimlar umumlashtiriladi, soʻz *yasovchi qoʻshimcha* atamasi beriladi.

SHakl yasovchi qoʻshimcha bilan elementar tanishtirish uchun *daftar* va *daftarlar* soʻzlarini maʼno va shakl tomondan taqqoslash topshiriladi. Suhbat asosida oʻquvchilar maʼnoning oʻzgarmaganini, shakli oʻzgarganini (*-lar* qoʻshilganini) aniqlaydilar.

Taʼlimning bu bosqichida oʻquvchilarning morfema haqidagi bilimlari yetarli emas, ularni bu tushunchalar bilan amaliy mashqlarni bajarish jarayonida endigina tanishtirilyapti. Shuning uchun oʻqituvchi tarkibi va yasali usuli oʻquvchilarning yosh xususiyatiga mos boʻlgan soʻzlarni tanlaydi, bu soʻzlarni analiz va sintez qilishni boshqaradi, soʻzlarning leksik maʼnosi bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni oʻquvchilarning bilib olishlariga doimiy gʻamxoʻrlik qiladi.

UCHINCHI BOSQICH – oʻzak, soʻz yasovchi va shakl yasovchi qoʻshimchalarning xususiyatlari hamda tildagi ahamiyatini oʻrganish metodikasi. Bu bosqichning oʻquv vazifasiga oʻzak, soʻz yasovchi qoʻshimcha, shakl yasovchi qoʻshimcha tushunchalarini shakllantirish, soʻzning leksik maʼnosi bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanish haqidagi tasavvurlarni oʻstirish, oʻzakda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshli soʻzlarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish, nutqda soʻz yasovchi qoʻshimchasi bor soʻzlarni ongli ishlatish koʻnikmasini oʻstirish kiradi.

Bu bosqichning vazifasi bir-biri bilan maʼlum bogʻlanishda hal qilinadi. Masalan, soʻzda har bir morfemaning ahamiyatini oʻzlashtirish asosida oʻquvchilar soʻzning leksik maʼnosi bilan uning morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni bilib oladilar. Barcha vazifalar bilan uzviy bogʻliq holda, soʻzlarning morfemik tarkibini hisobga olib, ulardan nutqda mumkin qadar aniq va ongli foydalanish vazifasi ham bajariladi.

O`zakni o`rganishning xususiyatlari. O`zak tushunchasini shakllantirishda o`quvchilar o`zak o`zakdosh so`zlarning umumiy qismi ekani va u barcha bir xil o`zakli so`zlarning ma`nosidagi umumiylikni o`z ichiga olishi bilan tanishtiriladi.

O`zakdosh so`zlarni tahlil qilish bilan o`quvchilar so`zning qaysi qismi shu so`zlardan o`zakdosh so`zlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular o`zakni ajratadilar), qaysi qismi har xil ma`noli so`zlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular so`z yasovchi qo`shimchalarni ajratadilar) o`rgatiladi. Bunday vazifalarni to`g`ri bajarish natijasida o`quvchilar o`zak va so`z yasovchi qo`shimchaning so`zning leksik ma`nosini hosil qilishdagi rolini elementar tarzda bo`lsa ham tushunadilar, shuningdek, o`zak o`zakdosh so`zlarga asos bo`ladigan qism ekanini bilib oladilar.

O`zak ustida ishlash bu bilan tugamaydi, balki boshqa morfemalarni maxsus o`rganishga ajratilgan darslar mazmuni bilan va keyinroq so`z turkumlari *o`rganilganda*, so`z yasashga doir mashqlar bilan ham uzviy bog`lanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. // Barkamol avlod . O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: SHarq, 1997.
2. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. // Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: SHarq, 1997.
3. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi // O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining axborotnomasi, 7-maxsus son. T.: SHarq, 1999.
4. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi davlat ta'lim standarti // Boshl. ta'l. jurnali. Toshkent, 2005. №5. 5, 6, 8-9-betlar.

5. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi o'quv dasturi // Boshl. ta'l. jurnali. Toshkent, 2005. №5. 21- 33 – betlar.
6. Zunnunov va boshq. Adabiyot o'qitish metodikasi. T.: O'qituvchi, 1992.
7. Rafiev. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi. T.: 2003.
8. G`ulomov. Ona tili o'qitish printsiplari va metodlari. T.: O'qituvchi, 1992.